

שואה ופוליטיקה

במלחמה שתכליתה לחסל את מנהיגי הטרוריסטים במערב ביירות אני חש כמי שהיה שולח צבא לברלין לחסל את היטלר בבונקר [...] כל מי שיאיים על המדינה היהודית או על היהודים ייחרץ גורלו.¹

תקציר: מאז נודעו ממדי השואה ראתה את עצמה מדינת ישראל מחויבת לזיכרון השואה ולהנצחת קורבנותיה. המאמר בודק את תהליך הפוליטיזציה של השואה בחיים הציבוריים, במערכת החינוך ואפילו בצה"ל. כמו כן המאמר מבקש לברר אם ובאיזו מידה השיגה המדינה את מטרותיה החברתיות, הפוליטיות והחינוכיות באמצעות השימוש בשואה ככלי להשגתן, בעיקר לאור העובדה שהדור השלישי והרביעי כבר איננו רואה בשואה סיבה לקשור את גורלו בגורלה של ישראל.

מילות מפתח: פוליטיזציה, שואה וגבורה, שרידי השואה, הכנסת, פרישת קסטנר, משפט אייכמן, מלחמות ישראל, הקו הירוק, "גבולות אושוויץ", השטחים, התנתקות, יד ושם, מוסדות הנצחה, זיכרון, צה"ל, "עדים במדים"

מבוא

נראה שמערכת הבחירות האחרונה (הבחירות לכנסת העשרים, 2015) הייתה הראשונה זה שנים רבות שבה השואה לא נכחה בשיח הפוליטי. האיום של "שואה נוספת" התחלף ב"איום האיראני" ואף באיומים מפני ערביי ישראל הנוהרים בהמוניהם באוטובוסים לקלפיות. תופעה זו מחזקת מאוד את הטענה המונחת ביסוד המאמר שלהלן באשר לפוליטיזציה של העיסוק בשואה.

מאמר זה נכתב מתוך התבוננות במציאות העכשווית בכל הנוגע לעיסוק בשואה ולהשפעתו על הדור הצעיר בישראל. המאמר גם מנסה להבין את תופעת ההגירה של צעירים ישראלים לברלין ולוורשה, שבעבר סימלו את השואה על כל זוועותיה – את המבצעים ואת הקורבנות, את השואה ואת הגבורה.

התקשורת הבינלאומית מרבה לעסוק בהתחזקותם של גילויי האנטישמיות בעולם ובעיקר באירופה, ולא בהכרח רק באנטישמיות אסלאמית, אלא גם באנטישמיות בנוסח

1 מתוך מכתב של ראש הממשלה מנחם בגין לנשיא ארצות הברית רונלד רייגן, מעריב, 6.8.1982.

המאה שעברה. היה אפשר לצפות שהישראלים "מוצפי השואה" יעדיפו להישאר בארץ המובטחת והבטוחה, אך לא זה המצב וגם איננו רואים עד כה גלי הגירה של יהודים למדינת ישראל.² כדי להבין את השינוי המתהווה במקומה של השואה בפוליטיקה ובציבוריות הישראלית יש להכיר את התפתחות הזיקה בין הפוליטיקה ובין השואה, ולהלן אתאר את התהליך.

בראשית

זמן קצר לאחר קום המדינה, כאשר הגיעו אליה מאות אלפי הפליטים והעולים מאירופה, מארצות המזרח התיכון ומצפון אפריקה, חוקקה הכנסת שלושה חוקים בעלי משמעות ערכית-פוליטית הקשורים בשואה. החוק הראשון היה החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש"י-1950; החוק השני היה חוק יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות, התש"ב-1952; והשלישי חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם, התש"ג-1953. בקרב חברי הכנסת שהשתתפו בהצבעות על החוקים הללו לא היו שרידי שואה, אולם במפלגות הקואליציה היה ייצוג ניכר לחברי התנועות האידאולוגיות שמתוכן יצאו רוב המורדים והלוחמים בנאצים, והם בהחלט השפיעו על שמות החוקים ועל אופיים.

דור השרידים היה נטול כל השפעה על ההחלטות הפוליטיות שאמורות היו להידרש להיבטים השונים של סבלו. גם את אופן מימוש הרצון להעמיד לדין ולהעניש את מחוללי השואה ניכסה המדינה, וניכרת אי-הבנתם של המחוקקים בנוגע למונח "עוזריהם" המופיע בחוק. מונח זה כולל גם שרידי שואה יהודים (למשל, מי ששירתו בתפקיד קאפו או אחראי בלוק במחנה ריכוז והתאכזרו לכפופים להם) שתפקיד ה"עוזרים" כביכול נכפה עליהם בידי המחוללים בכוונת מכוון. בקביעת החוק באה לידי ביטוי גם ההכרה במדינת ישראל כמייצגת של העם היהודי. עם זאת ברקע לחוק עמד לחץ שהפעילו ניצולי השואה שרצו להיפרע מיהודים ששיתפו פעולה עם הנאצים ושלאחר השואה עלו לישראל. כמה משתפי פעולה יהודים כאלה הועמדו לדין; ההערכה היא שמספרם לא עלה על 40. המשפטים סוקרו בצמצום בעיתונות באותה תקופה, ומרבית המשתתפים בדיונים היו ניצולי השואה. במקרה אחד, של יחזקאל אינגסטר, שהיה אחראי על אסירים בשני מחנות משנה של מחנה גרוס-רוזן, נגזר עונש מוות, אך בעקבות בקשתו הומתק גזר הדין, ואינגסטר, שהיה חולה, מת לאחר זמן קצר.

החוק הזה מילא את משאלות לבם של השרידים, אולם חוק יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות היה חוק לשימור האתוס הארץ ישראלי, וגם הוא הראה כי זיכרון השואה

Jeffrey Goldberg, "Is It Time for the Jews to Leave Europe?," *The Atlantic*, April 2015 2
(online; retrieved 28.4.2015)

שהמדינאים ביקשו לשמר היה זיכרון הלחימה והעמידה על הנפש באמצעות נשק חם. גם התאריך בלוח השנה, כ"ז בניסן, נקבע בסמיכות למועד תחילתו של מרד גטו ורשה, בליל הסדר. יום זה היה התאריך הקרוב ביותר לערב פסח שבו אפשר על פי היהדות לקיים מנהגי אבלות.

הכנסת ומוסדות המדינה דאז לא עמדו על קיום הוראות החוק, והחיים במדינה ביום השואה התנהלו בדרך כלל כבימים רגילים. רק שרידי השואה היו מתכנסים באולמות או בבתי כנסת, ובהם נפגשו עם מי שהיו במקומות שמהם שרדו. כעבור שנים אחדות, בשנת 1959, תוקן החוק. הפעם הגדירה הכנסת ביתר דיוק את הוראות החוק, אבל שמו רק "עודן" – במקום המושג "מרד הגטאות" נבחרה המילה "גבורה". כל זה לא שינה את הצבתו של אתום הלחימה כמייצג את אירועי השואה בזיכרון הלאומי. בעקבות זאת בכל החוקים שחוקקה הכנסת מכאן ואילך ובכל הניסוחים הרשמיים מטעם המדינה ומוסדותיה הנוגעים לשואה היא כונתה "השואה והגבורה".

שרידי השואה, בני "הדור הראשון", לא היו מעורבים בחיים הפוליטיים הישראליים בתור כאלה. היו בהם אחדים שמצאו את מקומם במפלגות פוליטיות כאלה או אחרות ובשל כך גם זכו לקבל משרות במערכת הציבורית. אבל רובם הגדול ביקשו לבנות לעצמם חיים של שגרה ולהקים משפחה שתהיה התחלה לדורות חדשים שיבואו. המדינה ומוסדותיה לא השכילו להבין את צורכיהם המיוחדים של חלק מהשרידים; אחרי מלחמת השחרור רבים נזקקו לשיקום, כולם היו אבלים, ולשרידים לא הייתה כל עדיפות, אבל גם לא גילו כלפיהם אמפתיה.

בתוך השגרה הפוליטית הישראלית התפוצצה בראשית שנות החמישים פרשת קסטנר.³ הייתה זו פרשה פוליטית מובהקת שבה הואשם ישראל קסטנר כי שיתף פעולה עם הגרמנים והסתיר מיהודי הונגריה את גורלם הצפוי, וכי העלה על רכבת ההצלה שארגן רק

3 ד"ר ישראל רודולף (ר'ן) קסטנר (אפריל 1906 – מרץ 1957) היה חבר ועד העזרה וההצלה בבודפשט בזמן השואה ומארגן פעולות הצלה שונות, ובהן "רכבת קסטנר". בעקבות טענה של העיתונאי מלכיאל גרינוולד שקסטנר שיתף פעולה עם הנאצים, הגיש היועץ המשפטי לממשלה חיים כהן כתב אישום נגד גרינוולד בגין הוצאת דיבה. משפטו של גרינוולד, שעורר עניין ציבורי רב, הפך לביטוי רחב יריעה של שואת יהודי הונגריה ושל פעילותו של קסטנר במהלכה, ונודע בשם "משפט קסטנר". ביוני 1955 זיכה בית המשפט המחוזי את גרינוולד מרוב ההאשמות והשופט הלוי קבע כי "קסטנר מכר את נפשו לשטן". המדינה ערערה על פסק הדין, וב-4 במרץ 1957, בעוד שמיעת הערעור נמשכת, התנקשו שלושה צעירים בחיי קסטנר. פסק הדין של בית המשפט העליון, שניתן לאחר הרצח, טיהר את קסטנר ברוב דעות מאשמת שיתוף פעולה עם הנאצים, מרצח בעקיפין של יהודי הונגריה ומשותפות גזל עם הנאצים; אך בית המשפט קבע פה אחד ש"קסטנר הציל באמצעות שקר ביועצין ובאורח פלילי את קורט בכר מהעונש שציפה לו בנירנברג". השופט ד"ר שמעון אגרנט ציין בפסק דינו כי "את קסטנר תשפוט ההיסטוריה ולא בית המשפט".

את היהודים שהיו מקורבים לגורמים הציוניים שייצגו את התנועות הפוליטיות ששלטו אז בהנהגת היישוב. רק בדיעבד ניתן להבין עד כמה הונעו כל פרטיה ומהלכיה של הפרשה מיצרים פוליטיים ומפלגתיים חזקים, ואיך נעשה לשם כך שימוש בשואה בכלל ובשואת יהודי הונגריה בפרט. בפרשה זו נעשה גם שימוש לרעה במושגים שהציבור הישראלי לא הכיר ולא הבין אז, ואשר נטבעו כמטבעות לשון וסטראוטיפים בשיח העוסק בשואה לאורך שנים, בעיקר בכל הנוגע לשיתוף פעולה של יהודים בעלי תפקידים, כגון יודנראט וקאפו, עם הנאצים.

פרשת קסטנר, שהייתה יכולה לעורר בציבור שאלות בכל הנוגע להתנהלות הקהילות היהודיות בתקופת השואה, רק חיזקה את הדעות שכבר רווחו בציבור, ובהן הדעה שהנהגת היישוב לא עשתה דבר להצלת יהודי אירופה. העוצמה הפוליטית של התנהלות המשפט, אגב חיבורה הישיר של הפרשה למפלגת השלטון מפא"י, הבהילה גם את מאות היהודים ששרדו באמצעות רכבת ההצלה של קסטנר וחיו בארץ. רבים מהם היו חברי קיבוצים וחברי מפא"י, והם נמנעו אפילו מלהתייצב בבית המשפט ולעודד את האיש שאִפשר את הצלתם. פרשה עגומה זו השאירה את חותמה על תודעת השואה בחברה הישראלית באמצעות משפט שכתב השופט בנימין הלוי בפסק דינו: "קסטנר מכר את נפשו לשטן". משפט זה מכיל בתוכו את שלושת הסטראוטיפים שעיצבו חלק מתודעת השואה דאז:

- א. ההנהגה היהודית באירופה שיתפה פעולה עם הנאצים.
- ב. הנהגת היישוב היהודי לא פעלה למען הצלת יהודי אירופה.
- ג. הנאצים "המחוללים" הם השטן – הם מפלצות, הם לא אנושיים.

פרשת קסטנר מעולם לא ירדה מסדר היום הציבורי בישראל, בעיקר משום שהייתה פרשה פוליטית יותר משהייתה פרשה משפטית. היא נשארה על הפרק גם לאחר שקסטנר עצמו נרצח ליד ביתו ומפא"י, שקסטנר היה חבר בה, ירדה מגדולתה בעקבות הפרשה.

גם הדמוניזציה של המחוללים והפקעתם מן החברה האנושית שירתה בהמשך את הדעה שרווחה ש"רק הגרמנים היו מסוגלים". ביטויים כגון "החיה הנאצית", "המפלצת הנאצית" וכמובן "פלנטה אחרת", שטבע ק. צטניק בעדותו במשפט אייכמן, מייצגים תפיסה זו. רוב הישראלים לא היו, ועדיין אינם, בשלים לקבל את האפשרות שהמחוללים היו בני אדם שקיבלו חינוך מסוים ואשר בנסיבות פוליטיות ותחת הנהגה מסוימת עשו את מה שעשו. הם לא יכלו, ועדיין אינם יכולים, להעלות על דעתם אפשרות שבני אדם אחרים במקומות אחרים, למשל בחברה הישראלית, מסוגלים בנסיבות דומות להגיע לדרגה כזאת של דה-הומניזציה. מסקנה זו שימשה ומשמשת עד היום מנהיגים ישראלים בדבריהם בטקסים ממלכתיים, מנהלי בתי ספר בדבריהם בטקסי הזיכרון בבתי הספר ומורים בכיתותיהם.

אל ה"לקחים" האלה נוספה האמירה שהייתה חלק מן האווירה בישראל ערב מלחמת ששת הימים: "העולם כולו נגדנו". יתר על כן, עד לרגע כתיבת שורות אלו, ובעיקר בשנים האחרונות, מושמע מפי מנהיגים האיום המבשר את "סכנת ההשמדה של מדינת ישראל אם לא תיעשה פעולה מונעת כזאת או אחרת".

התרגשות מיוחדת במינה אפפה את דור השרידים עם היוודע דבר לכידתו של אדולף אייכמן והעמדתו למשפט בישראל. היו בפרשה זו כל הרכיבים שהיו נחוצים לזקיפת גבם של שרידי ה"צאן" שנרצח באירופה: הייתה נקמה פרטית, נקמה לאומית, כבוד לאומי, תחושת השתייכות לעם החזק והריבוני, ובעיקר ניתנה לשרידים במה לספר את סיפורם. אך מבחינת מדינת ישראל היה למשפט ערך נוסף חשוב מאוד: ערך פוליטי. ההנהגה הישראלית הראתה את כוחה ואורך זרועה של מדינת ישראל, ובהבאתו של אייכמן למשפט בישראל נעשה תיקון להתעלמות המדינה מאירועי השואה ומשרידיה מאז הסתיימה המלחמה. כמו כן אף שמפלגת השלטון הפסידה מספר מנדטים ניכר לאחר פרשת קסטנר, עתה קיוו אותה מפלגה והעומד בראשה לזכות מחדש באמון העם בישראל ולהסיח את דעתו מהצרות הפוליטיות של ראשית שנות השישים.

מקומה של השואה בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום כיפור

באביב 1967 חזרו החרדות מפני השואה להטריד את מנוחתם של ישראלים רבים. השואה כמעט לא נכחה במציאות היום-יומית, עד אז היא לא נלמדה בבתי הספר ומעט מאוד דובר בה בבתיהם של השרידים. סגירת תעלת סואץ וחסימת מצרי טיראן לשיט אוניות ישראליות בידי שליט מצרים גמאל עבד אל נאצר, ההמתנה בת שלושת השבועות ערב מלחמת ששת הימים ותחושת הסכנה להמשך קיומה של המדינה יצרו מתיחות בעיקר בקרב משפחות השרידים. ואולם הניצחון המוחץ והטוטלי במלחמה היה ההוכחה הניצחת שרק צבא חזק ישמור על קיומו של העם בישראל. ישראל ערבה לכך שלא תהיה עוד שואה. מאז ואילך כמעט כל מדינאי ישראלי חזר והשתמש באירועי השואה בהידרשו לגבולות מדינת ישראל ולאויביה ולמשא ומתן כלשהו על עתיד השטחים שבשליטת צה"ל. באותם ימים איש לא שם את לבו לתוצאה האחרת של המלחמה ההיא, שגם היא יכלה להיות רוויית אסוציאציות של פליטות וכיבוש ושליטה בעם אחר. רק קבוצה קטנה מאוד של לוחמים צעירים, משתתפי "שיח לוחמים"⁴, ביטאו את אסוציאציות השואה שלהם בראותם את הפליטים הפלסטינים ואת הפיכתו של החייל הלוחם מול צבא לחייל החולש על אוכלוסייה אזרחית. השליטה בתושבים החיים בשטחי הכיבוש הללו הפכה את צה"ל באחת לצבא כובש,

4 שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות, עריכה: אברהם שפירא, תל אביב: אחדות, תשכ"ח, עמ' 160-169.

לצבא שולט, תחילה בעל כורחו ואחר כך, אולי עד היום, כנציג מדינת ישראל המבטיח ששנית לא תחזור שואה. אפילו אבא אבן, שהיה במשך שנים רבות שר החוץ של מדינת ישראל ולא היה מחסידי "ארץ ישראל השלמה", התבטא בריאיון בדבר הגבולות העתידיים של מדינת ישראל ואמר כי הגבולות לאורך הקו הירוק הם "גבולות אושוויץ"⁵. בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום כיפור התחזקה מאוד תחושת הביטחון של הישראלים הן בעתיד המדינה והן בצדקתה המוסרית. האיום על קיומה של ישראל בראשית שתי המלחמות רק חיזק את האמונה של רבים, ובהם שרידי השואה ובניהם שלחמו במלחמות הללו, בזכותה של מדינת ישראל להחזיק בשטחים אלו ולשלוט באוכלוסייה החיה בהם.

מכאן ואילך בכל דיון או ויכוח על נושא השליטה בשטחים עלה נושא כלשהו מתחום השואה: הממשלה נקראה "יודנראט", תכניות ללכת למשא ומתן כונו "עלייה לרכבת לאושוויץ" ועוד. מנגד התפתחה ביקורת קשה על התנהגותם של חיילי צה"ל כלפי האוכלוסייה בשטחי יהודה ושומרון וברצועת עזה, עד כדי כך שפרופ' ישעיהו ליבוביץ' השווה את התנהגותם להתנהגות חיילי הצבא הגרמני בתקופת הנאצים. מעניין שגם המתישבים היהודים מכנים את החיילים לא אחת בשמות דומים כשהם ממלאים את תפקידם בשטחים.

שרידי השואה: מנפקדים לנוכחים בדיון הציבורי

במאי 1977 התרחש מהפך פוליטי בישראל ומנחם בגין, מנהיג הימין, הפך להיות ראש ממשלת ישראל. אחת ההצעות הראשונות שהעלה בגין היה לאחד את כל ימי הזיכרון הלאומיים – יום הזיכרון לחללי צה"ל ויום הזיכרון לשואה ולגבורה – למועד אחד שהוא יום אבל ותענית בלאו הכי – ט' באב. הצעה זו, שנדחתה לבסוף, גרמה לסערה ציבורית גדולה, וכל אחת מהקבוצות הרלוונטיות – שומרי המצוות, שרידי השואה ומשפחות חללי המלחמות – ביקשה לשמר את ייחודיות יום הזיכרון המייצג את חבריה ואת כאבם הקבוצתי והפרטי.

לקראת סוף שנות השבעים הלכה ונוצרה שדולה חזקה ופעילה של שרידי שואה שמילאו תפקידים ציבוריים, וזו הפעילה לחץ על הממשלה ובעיקר על הכנסת לחוקק חוק המחייב את לימודי השואה במערכת החינוך במסגרת תכנית לימודים מסודרת. היה זה שיאו של ניסיון מתמשך של גורמים בתוך האקדמיה ליצור תכניות לימודים בנושא השואה בהיעדר

5 הזיקה בין הגבולות שבהם התקיימה ישראל ב-18 השנים משנת 1949 עד יוני 1967, המכונים "הקו הירוק", לבין מחנה ההשמדה הנאצי הועלתה בפי אבן בריאיון שהעניק בינואר 1969 לשבועון המערב גרמני דר שפיגל.

עשייה כלשהי בתחום במשרד החינוך. זו הייתה תרומתם המשמעותית ביותר של שרידי השואה למערכת החינוך: התיקון לחוק חינוך ממלכתי, התש"ם-1980. זו הייתה גם שעתם של בני ה"דור השני" הביולוגי להיחשף לקורות הוריהם ולהכיר במצוקות האישיות שלהם כבניהם ובנותיהם של השרידים. לשיח שבבסיסו עומדות חוויות מן השואה הצטרף עתה הדיאלוג הבין-דורי, ובו בזמן התחילו נכדיהם של השרידים לשאול אותם שאלות "מעל ראשיהם" של ההורים.

כל זה התרחש במחצית הראשונה של שנות השמונים, כאשר במרכז תשומת הלב עמדה מלחמת לבנון הראשונה (מלחמת שלום הגליל). בתקופה זו קבוצת הגיל המכונה "דור שני" ביולוגי כבר לא הייתה קבוצה אחידה מבחינת החוויות הקולקטיביות שלה. רובם בגרו במערכת חינוך שלא עסקה בשואה, רובם נלחמו לפחות באחת המלחמות שהוזכרו לעיל, ודעותיהם על המציאות הפוליטית בישראל – המשך השליטה הישראלית בשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה ומלחמת לבנון הראשונה, ששיאה בטבח במחנות הפליטים סברה ושתילה בספטמבר 1982 – היו שונות ואף מנוגדות. עתה, יותר מבעבר, נדרשו כל משתתפי הדיון הציבורי והפוליטי להשוואות מתקופת השואה, ובכללם ראש הממשלה עצמו.

שרידי השואה עצמם נחלקו בשאלת ההשוואות הללו. היו בהם מי שחרדת הישנותה של השואה הפכה אותם לבעלי עמדות לאומיות קיצוניות, אך בה בעת היו גם מי שדווקא ניסיון השואה שלהם הביא אותם לקרוא לממשלה שלא להטיל מצור כלכלי על ביירות רק משום שיאסר ערפאת מסתתר שם.

קשה להתווכח עם שרידי השואה על רגשותיהם. ואולם מורכבת יותר היא התופעה שבניהם ובנותיהם של השרידים רואים את דעותיהם בנושאים האלה כבעלות משקל כבד יותר מאחר שהם בני הדור השני. במילים אחרות, הפוליטיקה הישראלית יצרה היררכיה של הנוגעים והמשתמשים בשואה: השימוש בשואה הוא זכות השמורה לשרידים ולצאצאיהם – הדור הראשון ואחריו הדור השני.

השואה ככלי

האירוע החשוב ביותר בראשית המאה העשרים ואחת שבמהלכו הפכו דימויים וסמלים מתקופת השואה לשפת יום-יום הוא פינוי המתיישבים מחבל עזה במסגרת תכנית ההתנתקות.6 כאן שימשו בערבוביה סמלים מתקופת השואה כגון טלאי צהוב; כינויים הקשורים לאותה התקופה כמו "נאצים" ו"קלגסים" שהופנו כלפי אנשי כוחות הביטחון; והתבטאויות של מתיישבים בתוקף היותם שרידי השואה או דור שני לה, אשר ניסו

6 תכנית ההתנתקות היא תכנית שבוצעה על ידי ממשלת ישראל בקיץ 2005 ובה פינתה ישראל חד-צדדית את תושבי ההתנחלויות ואת חיילי צה"ל מרצועת עזה וכן ארבע התנחלויות מבודדות בצפון השומרון.

להפוך את הרכיב הזה בזהותם לטיעון לעצירת ההתנתקות. מאז כבר אי-אפשר לעצור את השימושים הפוליטיים בשואה בכל עניין ודבר; בכלל זה בדיפלומטיה הישראלית – החל בסיוורים לכל דיפלומט רם מעלה ב"יד ושם" בטרם יחל בשיחות מדיניות כאלה או אחרות עם ראשי המדינה, וכלה בנאומיו של ראש הממשלה בנימין נתניהו בעצרת האו"ם, שהפכו להיות פרק בניתוח תעודות מתקופת מלחמת העולם השנייה כהוכחה לסכנת ההשמדה של מדינת ישראל.

התפתחות חשובה נוספת שיש לה הקשרים פוליטיים רחבים יותר היא התנופה שקיבלו המוסדות להנצחת השואה החל בראשית שנות השמונים. אז גם החלו בני הדור השני הביולוגי, בעיקר מהקיבוצים שמקימיהם היו שרידי שואה ובהם הוקמו מוסדות שונים, לקחת חלק פעיל יותר בעבודת המוזאונים ובפיתוח העבודה החינוכית בהם.

באופן כללי כל אחד מהמוסדות הללו ייצג תנועה אידאולוגית או מפלגה פוליטית. "בית לוחמי הגטאות", שהוקם בשנת 1949 בקיבוץ הנושא שם זה, נוסד והופעל בידי חברי הקיבוץ, שרידי השואה שהיו לוחמים בגטאות ופרטיזנים. הוא ייצג בקנאות את סיפורן של המרידות בגטאות ובמחנות ואת לחימתם של הפרטיזנים, ואחד הספרים הראשונים שפורסמו בהוצאתו היה ספר מלחמות הגיטאות (יצחק צוקרמן ומשה בסוק [עורכים], 1954), שבו רוכזו סיפורי הלחימה של השורדים. רק בשנים מאוחרות יותר, משנות השמונים ואילך, התפתח המוזאון לעוד כיוונים ולפעילויות חינוכיות בנושאים נוספים, אך המוקד היה ונשאר – הגבורה.

בשנת 1968 הוקם בקיבוץ יד מרדכי המוזאון "משואה לתקומה", שלימים השתלב בסיפור עמידתו של הקיבוץ מול הפולש המצרי במלחמת השחרור. שחזור הקרב הזה הפך להיות חלק מסיוור מקיף שעיקרו משואה לתקומה דרך הגבורה – גבורתו של מפקד המרד בגטו ורשה, מרדכי אנילביץ', שעל שמו נקרא הקיבוץ. פסל של אנילביץ', שיצר הפסל נתן רפופורט, ניצב על גבעה ליד מגדל המים שנפגע במלחמת השחרור.

בשנת 1972 הוקם בקיבוץ תל יצחק שבשרון מכון "משואה" – מוסד הנצחה שבחר בחינוך כדרכו המרכזית. הרעיון גובש בקרב חברי "הנוער הציוני" בעידודם של גדעון האוזנר, חבר התנועה שהיה התובע במשפט אייכמן, פרדקה מזיא, מחנכת חברת התנועה ניצולת שואה וחברים מן הקיבוץ. גם "משואה" צבר תאוצה רבה בפעילותו החינוכית בראשית שנות השמונים. כך קרה גם במכון "מורשת" של הקיבוץ הארצי, שהחל כארכיון והוצאת ספרים והמשיך, החל ב-1998, כמסגרת חינוכית בגבעת חביבה – המוסד החינוכי של הקיבוץ הארצי.

אחר כך החלו ארגונים דתיים-לאומיים לעסוק בשאלה של הקמת מרכזי הנצחה וחינוך שישקפו את היהדות הדתית וגורלה בתקופת השואה. בתחילה לא נכללו בדיון הגורמים

החרדיים, משום שמבחינתם העיסוק בשואה היה מורכב ובעייתי בשל שאלות הלכתיות והצורך בהרשאות של רבנים להידרש לנושאים הללו. אבל הקמתם של מוסדות הנצחה דתיים-לאומיים כמו "אות ועד" שפעל בירושלים, "בית העדות" בקיבוץ ניר גלים ומכון "שם עולם" בכפר הרא"ה, וגם המרכז שנפתח במכללת ירושלים לבנות חרדיות, מלמדת כי גם הפלגים הדתיים ביקשו למצב את עצמם על מפת לימודי השואה ועיצבו זיכרונה, וגם זאת מסיבות פוליטיות רחבות ולא מפלגתיות צרות. חשוב להדגיש בהקשר זה כי במוסדות דתיים בניהם ובנותיהם של שרידי השואה הם שהובילו את המהלך והפרו את האיסור שהטילו רבנים על העיסוק בשאלות בנושא השואה במגזר הדתי לגווניו.

"יד ושם", שהוא מוסד ההנצחה היחיד בארץ שהקמתו נקבעה על פי חוק, הפך במרוצת השנים ממוסד לאיסוף ותייעוד ומוזאון צנוע למכלול מוזאוני שלצדו בית ספר ללימודי השואה, מכון מחקר וסביבה מוזאלית מרשימה.

כיצד אפוא קשורים המוסדות הללו להיבטים הפוליטיים שבעיצוב זיכרון השואה? כל אחת מהתנועות האידאולוגיות שעמדו, ובחלקן אף עומדות היום, מאחורי מוסדות ההנצחה הללו ביקשה לעצב את זיכרון השואה בהתאם לרוח התנועה, למטרותיה ולערכיה. למבקרים ואף לאנשי החינוך היה ברור למדי מה יהיה מוקד הפעילות החינוכית בכל אחד מהם. המעניין הוא שכל המוסדות הללו, להוציא "יד ושם", הוקמו בתנועה הקיבוצית, ועל כן היה ביניהם מכנה משותף: חינוך לציונות חלוצית שאפיינה את חברי התנועות בזמן השואה והשפיעה על הכרעותיהם ברגעי המבחן. אמנם "יד ושם" היה ועודנו המוסד הממלכתי היחיד שכפוף לחוקי המדינה ולהגדרת תפקידו על פי חוק, אך הפרשנות להיבטים הביצועיים של החוק הייתה כפופה תמיד למטרותיו של משרד החינוך, שהוא כידוע משרד פוליטי, והשרים בו מתחלפים כאשר השלטון מתחלף. לכן אף שהוא מוסד ממלכתי, "יד ושם" היה תמיד מוסד פוליטי. די בעובדה שב"יד ושם" פותחים את אירועי הזיכרון לשואה במדינת ישראל ושם נישאים הנאומים הפוליטיים של ראש הממשלה, המקשרים מדי שנה את אירועי השואה למצבה המדיני של מדינת ישראל.

פריחתם של כל המוסדות הוותיקים והקמתם של החדשים צברה תאוצה בד בבד עם התיקון לחוק החינוך הממלכתי וחובת לימודי השואה. החלת החוק והיעדר תכניות לימודים, ספרי לימוד ואפילו הכשרה מתאימה למורים, הפכו את מוסדות ההנצחה למקור הכמעט יחיד שעמד לרשות המורים והמחנכים כאשר ביקשו לקיים את החוק וללמד בכיתותיהם את סיפורה של שואת העם היהודי.

השואה כרכיב בתכנית האימונים של צה"ל

התופעה המרתקת ביותר בהקשר לשילוב השואה בפוליטיקה הישראלית היא הפיכתה של השואה לנושא בתכנית האימונים של צה"ל. לכל קבוצת יחידות בצה"ל יש תכנית מיוחדת משלה להתמודדות עם השואה בשיתוף עם מוסדות ההנצחה הפרושים ברחבי ישראל. לשיאה הגיעה התכנית הזאת בימיו של קצין חינוך ראשי אלוף (במיל') אלעזר שטרן (1999-2004). שטרן, שנבחר לאחר מכן לחבר כנסת, בחר להוציא משלחות של צוערים למסעות בפולין עוד בהיותו מפקד בית הספר לקצינים (1993-1996), לאחר שביקר בפולין עם הוריו שרידי השואה. ואולם מה שהחל כאירוע ייחודי ומקומי הפך לרכיב רשמי בתכנית העבודה של צה"ל ומתקיים עד היום בשם "עדים במדים" – משלחות של צה"ל לפולין הכוללות חיילים, מפקדים, אנשי מילואים ונציגי משפחות שכולות המלוות בניצולי שואה. התכנית מובלת על ידי "יד ושם".

להלן מטרות התכנית כפי שהן מוצגות באתר הרשמי של צה"ל:

מטרות המסע

מסע "עדים במדים" מהווה מרכיב מרכזי בהנחלת זיכרון השואה, משמש תשתית להרחבת הזהות הפיקודית והערכית ומחזק את תחושת השליחות למדינה ולצבא.

יעדים

1. חיזוק תחושת המחויבות של המפקד לצה"ל, למדינת ישראל כמדינה דמוקרטית ולעם היהודי
2. חיזוק כשירות המפקד לעיסוק בסוגיות הזהות, כבוד האדם, מנהיגות יהודית בשואה כפועל יוצא מתפישת "יעוד ויחוד".
3. עיבוד מושג הגבורה כפי שבא לידי ביטוי בתקופת השואה וביטוי כיום בצה"ל ובחברה הישראלית.
4. עיבוד החוויה האישית למחויבות פיקודית והפיכת המפקד לנאמן ביחידתו ובסביבתו להנחלת זיכרון השואה.⁷

למסעות מצטרפים גם הורים שכולים לחללי צה"ל ושרידי שואה, וענין זה מעלה שאלות רבות הקשורות לניסיון ליצור חוויה רגשית המושתתת לא רק על האירוע עצמו ושרידי

7 מתוך "עדים במדים" בעמוד אגף כוח האדם באתר צה"ל. וראו אבנר בן-עמוס ותמי הופמן, "באנו לשחרר את מאידנק: מסעות צה"ל לפולין וגיוס זיכרון השואה", סוציולוגיה ישראלית 2 (2011), עמ' 354-331.

בשטח (בפולין). נראה שמטרת צירופם למסע היא להעצים את הרגש, והעצמה זו עלולה להאפיל לעתים קרובות על הניסיונות להבין, או אפילו על הרצון ללמוד, "איך זה קרה", ולא רק "איך זה קרה לנו?..."

לתכנית "עדים במדים" יש להוסיף את הפגנת הכוח הישראלי על אדמת אירופה, שהתחילה בדבריו של הרמטכ"ל אהוד ברק בביקורו באושוויץ בשנת 1993: "הגענו 50 שנה מאוחר מדי",⁸ ונמשכה במטס חיל האוויר מעל מחנה המוות אושוויץ-בירקנאו (2003), שהיה התרסה של מפקד חיל האוויר דאז והמפקדים שבאו אחריו, בני הדור השני, בשם היותם בניהם של שרידי השואה.⁹

השימוש בכוחו הצבאי של צה"ל להנצחת השואה רק מחזק את המציאות שלפיה צה"ל מקבל עליו להנחיל את תודעת השואה בפקודה וברוח שבהן מחליטים המפקדים לעשות זאת. נוסף על כך ראוי לבחון את העובדה שבדיונים המתקיימים מדי שנה על תקציב הצבא והצורך בצמצום ההוצאות שאינן הכרחיות לביטחון המדינה, איש לא העלה על דעתו להפסיק את מסעות "עדים במדים" שהצבא מממן, אף שהמשתתפים הם אנשי קבע המקבלים משכורת מצה"ל ואנשי מילואים נבחרים שיכולים להרשות לעצמם מימון נסיעה כזאת, לפחות כמו הוריהם של תלמידי התיכון המחויבים לממן את המסע שלהם לפולין. אפשר להניח שאי-הפסקת המסעות כחלק מהקטנת תקציב משרד הביטחון משמעותה שהמסעות נחשבים חיוניים לביטחון המדינה; ומכאן עולה שהמטרה הראשונה של המסע – "חיזוק תחושת המחויבות של המפקד לצה"ל, למדינת ישראל כמדינה דמוקרטית ולעם היהודי" – היא מטרה פוליטית מובהקת.

המדינה היא גוף פוליטי שמערכת החינוך, הצבא וחלק גדול מפעולות התרבות כפופים לו, מושפעים מתקציביו ומחויבים להנחיותיו. לפיכך ליחסה של המדינה למסעות לפולין יש תפקיד מכריע בפוליטיזציה של העיסוק בשואה ובהפיכתה לאמצעי להשגת יעדים אחרים והטמעת ערכים שלא תמיד עולים בקנה אחד עם מה שניתן ללמוד ממנה, אם בכלל. תהליך הפוליטיזציה הגיע אפוא לשיאו בשני העשורים האחרונים, ומובילים אותו מנהיגים אזרחים וצבאיים המשתמשים ברכיב הדור השני בזהותם כדי להצדיק את זכותם, ואפילו חובתם, להוביל את התהליכים האלה במוסדות שהם מופקדים עליהם.

8 הרמטכ"ל אהוד ברק בטקס זיכרון באושוויץ, אפריל 1992. לקוח מתוך: בן עמוס והופמן (שם, עמ' 345).
9 ראו ארי שביט, "מטס 301 עוד לא נחת", מוסף הארץ, 2.9.2013.

האם השיגה מדינת ישראל, על מוסדותיה ומערכותיה, את המטרות שהציבה לעצמה בעיצוב השקפת עולמם של הצעירים ובגיבוש תחושת המחויבות שלהם למדינה?

התשובה איננה חד-משמעית. לאור עיסוקי בנושאים אלו במשך שנים רבות מסקנתי היא ש"הגולם קם על יוצרו": המטרות שהוצבו נשארו בגדר הצהרות, שכן הדור הצעיר בישראל (הדור השלישי והרביעי למקימי המדינה) כבר אינו רואה קשר הכרחי בין "הטיול לפולין" ובין מחויבותו כלפי המדינה. בעתיד נמשיך ונראה קבוצות ישראלים מניפות דגלים באושוויץ וחיילים מצדיעים למורדי גטו ורשה באתר הזיכרון, ואולם אין לחוויות אלו קשר הכרחי להחלטות של צעירים אלו באשר לעתידם ולמחויבותם למדינה. עשרות אלפי בני הדורות האלה אינם רואים בהכרח במדינת ישראל את המקום האולטימטיבי להמשך חייהם, ולעתים מעדיפים לחיות במקומות שבהם יהיו להם ביטחון כלכלי וחירות גדולה יותר, גם במחיר ההתרחקות ממדינת האם שלהם. ישראלים אלו הופכים להיות לחלק מחברת המהגרים הגלובלית, וזאת בוודאי לא המסקנה שהפוליטיקאים קיוו שיסיקו מלימודי השואה, מן המסעות לפולין ומטקסי הזיכרון השנתיים.

nilik43@gmail.com